

Я. А. Васькевіч

Навук. кір. – А. А. Станкевіч, д-р філал. навук, прафесар

МОЎНЫЯ СРОДКІ ГІСТАРЫЧНАЙ СТЫЛІЗАЦЫІ Ў РАМАНЕ ЛЕАНІДА ДАЙНЕКІ «ЖАЛЕЗНЫЯ ЖАЛУДЫ»

У артыкуле на матэрыяле рамана Л. Дайнекі «Жалезныя жалуды» апісваецца ўстарэлая лексіка – гістарызмы і архаізмы. Пры аналізе гістарызмаў выдзяляюцца іх асноўныя лексіка-тэматычныя групы, прыводзяцца колькасныя паказчыкі частотнасці іх выкарыстання. Пры апісанні архаізмаў вызначаюцца ўласналексічныя, лексіка-словаўтваральныя і лексіка-фанетычныя іх тыпы. У артыкуле звяртаецца ўвага на стылістычную ролю выкарыстання ўстарэлай лексікі ў рамане.

Мова – дынамічная сістэма, якая пастаянна развіваецца і змяняецца пад уплывам падзей, што адбываюцца ў грамадскім жыцці. Моўная сістэма – актыўная з’ява, таму ў ёй увесь час ідзе працэс страты адных слоў і з’яўлення іншых; адны словы выходзяць па тых або іншых прычынах з ужытку і могуць наогул «знікнуць» з мовы; іншыя ж, з’явіўшыся, пачынаюць адыгрываць важную ролю ў сацыяльнай камунікацыі, паступова заваёўваюць сабе трывалае месца ў мове. Мэтай нашага даследавання з’яўляецца апісанне моўных сродкаў гістарычнай стылізацыі ў рамане Л. Дайнекі «Жалезныя жалуды». Варта адзначыць, што застаецца «адкрытай» праблема тыпалогіі, звязаная з нераспрацаванасцю саставу кваліфікацыйных прыкмет канкрэтных разрадаў архаізмаў, таму мовазнаўцы да гэтага часу карыстаюцца недакладна вызначанымі крытэрыямі ўстарэлага слова. Калі гаварыць пра гістарычныя раманы, нельга не ўспомніць таленавітага майстра слова Леаніда Дайнеку. Яго раманы прасякнуты духам даўніны, быццам бы пераносяць чытача ў каларытную эпоху мінулых часоў. Письменнік паказвае моцныя характары знаёмых нам персанажаў. Ён заклікае чытачоў цікавіцца мінулым нашай краіны, заглядаць у гістарычныя слоўнікі і адкрываць для сябе новыя словы. Раманы Л. Дайнекі «Меч князя Вячкі», «След ваўкалака» і «Жалезныя жалуды» складаюць гістарычную трылогію, у якой намаляваны асобы і падзеі нашага старажытнага мінулага. Леанід Дайнека ствараў Языкознание 150 свае гістарычныя раманы з думкай пра адраджэнне ў нашай душы і свядомасці гістарычнай памяці. Раман «Жалезныя жалуды» вяртае нас у часы зараджэння беларускалітоўскай дзяржавы (пачатак – сярэдзіна XIII ст.) і ўваскрашае героікатрагедычныя старонкі змагання нашых продкаў з іншаземнымі захопнікамі. Адзін з галоўных герояў твора – князь Міндоўг, які стаяў ля вытокаў Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. Важнымі персанажамі ў рамане паўстаюць князі: Далібор, Ізяслаў, Войшалк. Письменнік стварае жывыя дыялогі, маляўніча раскрывае характары герояў. Сам письменнік, гаворачы пра абставіны напісання рамана, заўважае: «Яшчэ ў маленстве, чытаючы кніжкі праславутых віцязяў, пра аблогі гарадоў, пра жажлівыя вастраджыбы бяровенні-тараны, якія, нібы шкарлупенне, праломвалі акутыя жалезам брамы, марыў я нейкім чынам сустрэцца з продкамі – і з крывічамі, дрыгавічамі, радзімічамі» [1, с. 56]. Пераходзячы непасрэдна да моўных сродкаў стварэння гістарычнага каларыту, варта размежаваць вылучаныя ў рамане гістарызмы па лексікатэматычных групам. Найбольшая колькасць прадстаўленых гістарызмаў ахоплівае некалькі тэматычных груп. Першую групу складаюць назвы ваеннай і абарончай зброі: дзіда – «Старадаўняя колючая зброя ў выглядзе доўгага дрэўка з вострым металічным наканечнікам; піка» [3]: «Вастрылі мячы і дзіды, з каптуром набівалі аўсом паходныя торбы, чысцілі і кармілі коней» [2, с. 42]; кальчуга – «Даўнейшы воінскі даспех у выглядзе рубашкі з металічных кольцаў» [3]: «Грудзі ахоўвала жалезная з кароткімі рукавамі кальчуга» [2, с. 50]. Сустрэкаюцца ў рамане назвы падраздзяленняў войска: раць – паэт. «Войска, ваенны атрад» [3]: «Пярэстая балотная раць увалілася следам за важаком» [2, с. 92]. Выкарыстоўваюцца ў рамане назвы вайсковых службовых асоб: ваявода – гіст. «На тэрыторыі Старажытнай Русі – начальнік войска, кіраўнік горада ці акругі» [3]: «Праз сядміцу паедзеш з ваяводам Хвалам, – строга сказаў старэйшаму сыну князь і адварнуўся» [2, с. 18]. Наступную групу складаюць назвы асоб паводле віду іх дзейнасці,

сацыяльнага становішча і адміністрацыйных пасадаў, якія належаць да лексікі грамадска-палітычнай сферы, што адлюстроўвае саслоўную і службовую іерархію. Назвы асоб па адміністрацыйных пасадах умоўна могуць быць аб'яднаны ў наступныя падгрупы: назвы вышэйшых асоб дзяржавы, назвы асоб гарадскога кіравання і мясцовай адміністрацыі і інш. [4, с. 351]. 151 Разгледзім назвы асоб паводле віду дзейнасці і сацыяльнага становішча, выкарыстаныя ў мове рамана Л. Дайнекі «Жалезныя жалуды»: баярын – «У дапятроўскай Расіі – вышэйшы дараваны сан, а таксама асоба, якой надаваўся гэты сан» [3]; князь – «Асоба, якая мела княжацкі тытул, што перадаваўся па спадчыне або прысвойваўся ўказам цара як узнагарода за пэўныя заслугі» [5, с. 263]; купец – «Уладальнік гандлёвага прадпрыемства, які займаецца прыватным гандлем» [3]. «Апошнім часам і ад бацькі, князя Ізяслава, і ад новагародскіх баяр і купцоў неаднойчы чуў ён гэта імя: Мяндоўг... Міндоўг» [2, с. 14]. Даволі распаўсюджаныя ў рамане назвы прадметаў паўсядзённага ўжытку. За кошт ужывання гэтых гістарызмаў Л. Дайнека дае магчымасць чытачу «ўбачыць» і працоўныя прыстасаванні рамеснікаў, і штодзённыя прадметы ўжытку сялян, і княжацкія прылады для жыцця, і тагачаснае адзенне: канфар – «Старажытнагрэчаскі посуд для піцця ў форме кубка з двума вертыкальнымі ручкамі» [3]; «Яму далі вялікі чарналакавы канфар» [2, с. 269]; сярмяга – «Верхняе адзенне з даматканага сукна» [3]; Выкарыстоўваюцца ў рамане назвы старажытнага адзення і ўпрыгожванняў: «Кажухі і сярмягі запоўнілі ўвесь горад» [2, с. 235]; фібула – «Металічная засцэжка для верхняй адзежы ў выглядзе брошкі, якая ўжывалася ў старажытных народаў Еўропы, Азіі і Афрыкі» [3]; «Фібулы былі багатыя, буйныя, з галоўкамі ў форме макавых каробчак» [2, с. 50]. У групу менш распаўсюджаных гістарызмаў уваходзяць назвы старажытных грашовых адзінак і адзінак вымярэння: грыўна – «Грашовая адзінка ў Старажытнай Русі – злітак серабра каля фунта» [3]; «Ён яшчэ раз пакланіўся, на белым абрусе падаў ГаннеПаяце багатую нашыйную грыўну, якая сыпала наўкол сябе светлыя прамяні» [2, с. 69]; локоть – «М'бра длины у простолюдиновъ, по протяженію руки. Три локти отмърила полотна» [6, с. 271]; «Палоннага ваўкавыйскага князя падвезлі да арла, які лунаў над зямлёю на вышыні дванаццаці локцяў, прымусілі сысці з калёсаў, пастаяць ля падножжа манумента» [2, с. 292]. Сустрэкаюцца ў рамане і назвы старажытных збудаванняў, а таксама памяшканняў для пражывання і абароны: Языкознание 152 крэпасць – «Умацаваны пункт з пастаянным гарнізонам, узбраеннем і прыпасамі, прызначаны для кругавой абароны і доўгай барацьбы ва ўмовах асады» [3]; Часта бывае ён у крэпасцях і замках, у марскіх портах і на рысталішчах, у сядзібах багатых тубыльцаў, якія прысягнулі Ордэну, у турмах і катавальнях, дзе аднародцы гэтых самых тубыльцаў абліваліся крывёю і слязамі [2, с. 171]; церам – «У Старажытнай Русі – высокі баярскі або княжацкі дом у выглядзе вежы» [3]; «Далібор пры словах калекі гнеўна пачырванеў, крута павярнуўся, амаль пабег у бацькаў церам» [2, с. 15]. Да старажытных назваў народаў і плямёнаў адносіцца лексема «русіны»: русіны – «Назва ўкраінцаў заходнеўкраінскіх зямель, якая мела найбольшае распаўсюджанне ў час іх знаходжання пад аўстра-венгерскім гнётам» [3]; «Міндоўг не дужа здзівіўся, што русіны не хочуць пакланіцца Рыму» [2, с. 203]. Звяртаючыся да архаізмаў у рамане, варта зазначыць, што іх распаўсюджанне даволі шырокае. «Існуюць два разуменні архаізмаў: шырокае і вузкае. Згодна з вузкім разуменнем, склад архаізмаў абмяжоўваецца, як правіла, уласна архаічнай лексікай. Пры шырокім разуменні ў склад архаізмаў ўваходзяць гістарызмы, устарэлыя, рэдка-ўжывальныя і г. д. словы» [7, с. 73]. Такім чынам, да архаізмаў адносяцца назвы існуючых ў цяперашні час прадметаў і з'яў, па якіх-небудзь прычынах выцесненыя іншымі словамі, якія належаць да актыўнага лексічнага запasu. Гэта дае падставу вылучыць у складзе архаізмаў некалькі груп. Уласналексічныя архаізмы цалкам адрозніваюцца ад сучасных назваў, яны выцясяняюцца з мовы словамі іншага караня: паходня – «Пераносная свяцільня ў выглядзе ліхтара на доўгай палцы або намотанага на канец палкі прасмоленнага пакулля; факел» [3]; «Надыйшоў час Новагародку запальваць сваю паходню, каб асвяціць ёй будучыя шляхі і будучыя дні» [2, с. 78]; ки лимъ – «Большой коверъ или войлокъ» [6, с. 235]; «Калі Міндоўг рашуча ступіў нагою на кілім (пацёртыя скураныя боты былі ў балотным брудзе), новагародскі князь пайшоў яму насустрач, усміхаючыся, шырока раскрыліўшы рукі для абдымкаў» [2, с. 121]. Другую групу складаюць лексіка-словаўтваральныя архаізмы – устарэлыя

словы, які маюць аднолькавы корань з сучаснымі назвамі, але адрозніваюцца суфіксамі ці прыстаўкамі: глык – «Аднаразовы рух глытальных мышцаў пры глытанні; глытальны рух»[3]: «А пакуль не пабываў там, бяры сваю карчагу. У ёй мёду 153 яшчэ на адзін глык засталася, – з’едліва сказаў Алехна і ўвайшоў у дом»[2, с. 133]; вавёрыца – «Звярок роду млекакормячых атрада грызуноў, які жыве ў дуплах дрэў»[3]: «Гэтых кароткіх нялёгкіх слоў хапіла натое, каб Лукера ўся сцялася ў камяк і, быццам пудлівая вавёрыца, сядзела паперадзе Курылы» [2, с. 266]. Трэцюю групу складаюць лексіка-фанетычныя архаізмы, якія адрозніваюцца ад адпаведных ім сучасных слоў адным-двума гукамі: пудлівы – устарэлае слова: «Тое, што і пужлівы» [3]: «Гэтых кароткіх нялёгкіх слоў хапіла натое, каб Лукера ўся сцялася ў камяк і, быццам пудлівая вавёрыца, сядзела паперадзе Курылы» [2, с. 266]. град – устарэлае слова: «Тое што і горад» [3]: «Слухай, – прытуліў яе да сябе Далібор. – У паганскага караля, што ўдарыў у градзе Мегідскім, нарадзілася прыгажуня-дачка Пеленопія» [2, с. 241]. З праведзенага даследавання можна зрабіць наступныя вывады: ужыванне ўстарэлых слоў у рамане выклікана жаданнем аўтара наблізіць да сучаснага чытача асаблівасці жыцця нашых продкаў, падрабязна і дакладна апісаць пэўную гістарычную эпоху, г. зн. служыць для ўказання на час, у які адбываецца дзеянне. У рамане вылучаны гістарызмы наступных тыпаў: назвы відаў зброі, ваенных даспехаў і іх частак, назвы пасадаў і асоб па роду іх заняткаў (даволі разнастайныя: ад кіраўнікоў дзяржавы да рамеснікаў), назвы грашовых адзінак і падацей (больш распаўсюджаны назвы падацей), назвы прадметаў паўсядзённага ўжытку, назвы старажытных народаў і плямёнаў (разнастайныя: ад назваў стараславянскіх плямёнаў да далёказа межных народаў), назвы старажытнага адзення і ўпрыгожванняў, назвы старажытных збудаванняў і памяшканняў для пражывання і абароны, назвы старажытных адзінак вымярэння. Найбольшая колькасць прадстаўленых гістарызмаў ахоплівае наступныя тэматычныя групы: назвы асоб паводле віду іх дзейнасці і сацыяльнага становішча (25 найменняў), назвы старажытнай зброі і тагачасных ваенных падраздзяленняў (20 найменняў), назвы прадметаў паўсядзённага ўжытку і прылады працоўнага карыстання (15 найменняў). Выбар тэматычных груп вылучаных гістарызмаў абумоўлены агульнай тэматыкай твора: паказам жыцця людзей розных саслоўяў і грамадскасцязальных падзей у гістарычна час. У рамане вылучаны архаізмы наступных тыпаў: уласналексічныя архаізмы (25 найменняў), лексіка-словаўтваральныя архаізмы (5 най- Языкознание 154 менняў), лексіка-фанетычныя архаізмы (7 найменняў). Найбольш распаўсюджаны ўласналексічныя архаізмы. Такім чынам, раман Л. Дайнекі «Жалезныя жалуды» дае багаты матэрыял для даследавання гістарычнай лексікі беларускай мовы, дае магчымасць узбагаціць слоўнікавы запас чытачоў і выклікаць інтарэс да падзей мінуўшчыны. Спіс літаратуры 1 Сідзельнікава, К. Мне ў душу стагоддзяў глянуць хочацца [Тэкст] / К. Сідзельнікава. // Роднае слова. – 1991. – № 1. – С. 47-59. 2 Дайнека, Л. Жалезныя жалуды: Раман: для сярэд. і ст. шк. узросту / маст. А. Ю. Кажаноўскі. – Мінск : Юнацтва, 1993. – 301 с. 3 Скарнік: тлумачальны слоўнік беларускай мовы. [рэд. Я. Коласа, К. Крапівы, П. Глебкі] [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: – <https://www.skarnik.by/>. – Дата доступу 20.03.2021 4 Струкава, С. М. Лексіка беларускай мовы: гісторыя і сучаснасць / С. М. Струкава. – Мінск : «Права і эканоміка», 2008. – 775 с. 5 Струкава, С. Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў / С. Струкава. – Мінск : Беларуская навука, 2007. – 657 с. 6 Насовіч, І. І. Слоўнік беларускай мовы. – Мінск : Беларус. сав. Энцыклапедыя, 1983. – 792 с. 7 Цікоцкі, М. Я. Стылістыка беларускай мовы / М. Я. Цікоцкі. – Мінск : Універсітэцкае, 1995. – 294 с.